ДОКУМЕНТАЛНИТЕ СВИДЕТЕЛСТВА В СМОЛЯНСКИЯ АРХИВ – СКРИЖАЛИ НА ПАМЕТТА ЗА РОДОПИТЕ[1]

Rusalena Pendzhekova-Hristeva

Uniwersytet Płowdiwski im. Paisja Hilendarskiego – Filia w Smolanie

DOCUMENTARY EVIDENCE IN THE SMOLYAN STATE ARCHIVES – TESTIMONIES OF THE MEMORY OF THE RHODOPES. The paper presents the most valuable archival resources stored in the Smolyan State Archives. They are an important corpus of historical sources that can be successfully implemented in research in various areas – history, linguistics, literature, etc. The author overviews the main types of documents in the Smolyan State Archives, focusing on the personal archives of prominent linguists. Special attention is drawn to the personal archival fund of Peter Pamporov whose work had been closely connected to Poland.

Keywords: State Arcive Smolyan, documentary evidence, Rhodopes, archive group, Petar Pamporov.

Смолянският архив притежава едни от най-богатите информационни ресурси сред регионалните исторически архиви в България. Документалните свидетелства, съхранени в него, са особено ценна изворова база за историята на Родопите, но същевременно са и значим елемент от националната историческа памет. Именно затова и темата на настоящата статия е посветена на важността на документалните свидетелства, комплектувани и запазени в Държавен архив (ДА) – Смолян, като корпус от архивни извори, които могат да бъдат използвани успешно в изследователската работа на разнородни групи от специалисти – историци, езиковеди и пр.

В този аспект ще бъдат посочени кратки сведения за историята, параметрите и документалния състав на архивните документи, намиращи се в Смолянския архив.

1 Статията е част от изследване по проект на ПУ, Филиал – Смолян, финансиран от НПД при ПУ *Паисий Хилендарски,* договор НИ15ФС017.

Също така ще бъдат представени уникалните и особено ценни документи, както и най-значимите лични и учрежденски фондове, запазени в ДА – Смолян, с оглед възможностите за по-пълноценното им използване като исторически извори за различни изследователски цели.

История и организация на ДА – Смолян

Както е известно, институционализирането на архивите в България става с Указ №515 от 10 октомври 1951 г. на Президиума на Народното събрание, а с Постановление 344 на Министерския съвет се регламентира изграждането на мрежата от българските архиви, като се урежда тяхната организация, функции и профили[2].

Смолянският архив е един от новите архиви, създадени във връзка с новото административно-териториално делене. Неговото начало е положено на 3 януари 1963 г., като част от Окръжен народен съвет – Смолян. В следващите години, а и досега институционалните преустройства на архивната система засягат пряко архива в гр. Смолян. Такива се правят през 1978 г., 1993 г., 2000 г., 2010 г. Последната промяна в статута му е от 2012 г. и на този етап е отдел *Държавен архив* към *Дирекция регионален архив* – Пловдив. Понастоящем във връзка със Законопроекта за изменение и допълнение (ЗИД) на Закона на националния архивен фонд (ЗНАФ) предстоят нови промени и преструктурирания в архивната система, които вероятно ще променят статута на съответните исторически архиви в системата на Държавна агенция архиви (ДАА), в това число и на Смолянския архив. Независимо обаче от различните преустройства, архивът в гр. Смолян ще запази своето специфично място в духовното пространство на Родопите и ще продължи да изпълнява ролята си на медиатор при осъществяването на различните видове интелектуални комуникации, посредством документалните свидетелства, които съхранява, опазва и предоставя за използване.

Параметри и документален състав на архивните ресурси в ДА – Смолян

Според своя профил, Смолянският архив комплектува документи на институции, действащи на територията на областта, както и на личности от Родопския регион.

Параметрите на документалното наследство на Държавен архив – Смолян са в сравнително широки времеви и видови граници. В него се съхраняват документи на различен носител: хартиени, фото-, фоно-, кино-, аудиовизуални и електронни документи. Видовото им разнообразие е в рамките на разнородните по вид официални и лични документи, а в хронологично отношение обхващат периода от началото на

2 Вж. Нейкова 2007: 219–224.

XVII век до днес. По последни отчетни данни общата фондова наличност на ДА – Смолян възлиза на 1701,15 л.м. или 2692 фонда (269 лични; 1744 учрежденски и 678 от фондовия масив на ОК на БКП) със 183 615 архивни единици, 1513 частични постъпления и 1181 спомена[3]. Посочените факти са караснoречиво доказателство за документалното богатство на Смолянския архив, който очаква своите изследователи.

Уникални и особено ценни документи

Най-ранният писмен документ на хартиена основа, съхранен в архива в град Смолян, датира от 1615 г. Документът е на османотурски език и представлява разписка за платен данък *джизие* от жителите на с. Чокманово[4]. Най-ранният печатен документ пък е книгата на Вергилий *Буколики* от 1809 г. с черевен печат от личната библиотека на Наполеон Бонапарт[5]. Сред най-ранните фотодокументи е снимка на Васил Левски от 1862 г. в униформа на Първа българска легия[6]. Първият регистриран в архива фонозапис е от 1970 г. Първият приет кинофилм е от 1961 г. и е посветен на Първия национален събор-надпяване на Рожен, а първият регистриран телефилм постъпва през 1972 г. и е от откриването на паметника на Дичо Петров. Първият видеозапис, комплектуван в архива, е от 1988 г. и е заснет по повод Национално съвещание на държавните архиви в Пампорово и откриването на новореконструираната сграда на архива в Смолян[7].

Особено важно е да се подчертае, че сред регионалните архиви Смолянският архив притежава най-богатата колекция от османотурски документи – ок. 10 000. Това е обяснимо с факта, че земи от Родопската област продължават да бъдат част от Османската империя до Първата Балканска война (1912 г.). Тези документи са комплектувани по различни начини: документи, предоставени като лични дарения; откупени документи; документи, набавени чрез специални археографски експедиции в Родопския регион; от вакъфски библиотеки; случайно открити документи в изоставени сгради или постъпили в архива след попадането им за вторични суровини. Темпоралните параметри на османотурските документи в ДА – Смолян се очертават в периода от началото на XVII в. до средата на XX в. Лингвистичната характеристика на документите сочи арабографична писменост на османотурски език.

3 Вж. Начева 2013: 9.

4 ДА – Смолян, Ф. 415К, оп. 23, а.е. 50, л. 1.

5 Пак там, Ф. 428К, оп. 1, а.е. 45; Пенджекова-Христева 2014: 275–284.

6 Пак там, Ф. 444К, оп.1, а.е.16, л. 1.

7 Начева 2013: 8.

Графологичните особености представят както ръкописни документи, така и печатни. Използваният писмовен материал е хартия с наличието на различни водни знаци – постамент с цветя, кинжал, три луни и др. Интересен е фактът, че част от наличните документи свидетелстват за ползването на османотурския език в пределите на българската държава дори след официалната замяна през 1928 г. от Кемал Ататюрк в Турция на арабицата с латиница. Най-късните документи с подобна употреба са от средата на XX век. Внимание заслужава и въпросът за използването на османотурските документи в ДА – Смолян като исторически извор за локалната история на Средните Родопи. Съхранените документи са различни по вид – фермани, съдебни и данъчни документи, имотни и лични документи, и пр[8]. Като цяло тези документи са преди всичко издадени от провинциалната османска администрация и отразяват вътрешните социално-икономически и правни отношения в Османската империя. Голям брой от тях са незначителни като съдържание, но в същото време дават интересни данни за събития, отношения, нрави, обичаи, покупко-продажби на имоти, наименования на селища и местности. Документите във връзка с данъчното облагане отразяват данъчната система в натурално и парично изражение. Други документи съдържат сведения за поминъка, развитието на занаятите, бита на родопчани и дават възможност да се направят етнографски и демографски проучвания. Значителен брой документи могат да се използват също и при лингвистични проучвания (анторпонимни и топонимични)[9].

Лични архивни фондове в ДА – Смолян

Трябва да отбележим, че едни от най-ценните постъпления в Смолянския архив са свързани с комплектуването на архивни фондове от личен произход. В последните десетилетия, с развитието и популяризирането на микроисторията, често в центъра на вниманието на изследователите се оказва личността на човека, който е непосредствен участник в историческите събития на своето време. В този смисъл документите от личните архиви като свързващо звено между миналото и съвременността стават особено ценни като исторически свидетелства. Сведенията, съдържащи се в тях, всъщност предоставят уникална информация и за социума като цяло. Поради това документите от личните фондове с основание се считат за сравнително най-информативната група исторически извори.

8 Вж. Нейкова – Пенджекова-Христева 2014: 58–59; 471–489.

9 Вж. Пенджекова 2012: 448–456.

Извороведското значение на архивните фондове от личен произход, въпреки присъщата им изначална субективност, е безспорно. Първо, те съществено допълват и обогатяват официалните документи, предоставяйки възможност на изследователите да разкрият в дълбочина хуманните аспекти на изучаваните явления. Второ – дават възможност да се избегне обезличаването на историческите процеси. Личните архивни фондове, в най-общ смисъл, позволяват да се реконструират индивидуалните възгледи и отношението на фондообразувателя към съответните събития. Освен това, фондовете от личен произход служат нерядко и като импулс за насочването към нови изследователски проблеми[10]. Именно затова архивните фондове от личен произход, съхранени в ДА – Смолян, заслужават особено внимание като изворова база.

През 1963 г. е приет първият личен фонд в ДА – Смолян – този на краеведа и учителя Георги Тодоров Дорков от гр. Смолян. Личните, семейни и родови фондове, съхранени в ДА – Смолян, са 269 бр[11]. В ДА – Смолян са комплектувани архивни фондове на представители на различни професионални елитарни прослойки: духовници, учители, лекари, военни, общественици, адвокати, архитекти, журналисти, фотографи, краеведи и др. Сред най-значимите архивни фондове са тези на екзарх Стефан, Калин Найденов, полк. Владимир Серафимов, Стою Шишков, Васил Дечев, Крум Савов, Христо Попконстантинов, Константи Чилингиров, Петър Пампоров, проф. Константин Чилов, доц. Стайко Кабасанов, д-р Анастас Саламбашев и др.

Всяка една от споменатите личности заслужава специален интерес от страна на изследователите. Трябва да отбележа, че като млад изследовател имах уникалния шанс да попадна на останалия извън вниманието на изследователите богат личен архивен фонд на екзарх Стефан, съхранен в ДА – Смолян. Впоследствие темата за екзарх Стефан за мен се превърна в творческа съдба, което ми позволи да бъда един от първите изследователи на личността и делото му след демократичните промени в България от 1989 г.[12] Мисловното ми пътуване през съхранените късчета памет за духовника се превърна не само в опит за подреждане на пъзела за него, а и в съпреживяване на драмата на изборите на един живот, видян през калейдоскопа на запазените архивни свидетелства[13].

---

10 Пенджекова-Христева 2015: 10–12.

11 Начева 2013: 6–7.

12 За екзарх Стефан вж. и документалния сборник *Екзарх Стефан I Български* [Любенова 2003].

13 Пенджекова-Христева 2015: 3–9.

Специално внимание засулжава и архивният фонд на една личност, тясно свързана с Полша – Петър Пампоров (1894–1983)[14]. По стечение на обстоятелствата той има множество възможности да пътува из Европа във връзка с инициативи на Вегетарианските дружества, на Есперантските организации и на Всемирното бяло братство. Редовен делегат е на почти всички международни конгреси на споменатите движения.

По обективни причини Полша е страната, която П. Пампоров посещава често и в която пребивава дълго. Първото му посещение е свързано с участие в XXIII Международен есперантски конгрес (1–8 август 1931 г.) в гр. Краков. Именно тогава е поканен да изнесе лекции пред полската общественост за ползата от есперанто, за трезвеността, вегетарианството, здравословния начин на живот, туризма и взаимното разбирателство между народите. С особена любов по време на лекциите си запознава своите слушатели с философията на Бялото братство. Много от лекциите му са посветени на темата за красотите на България като страна на розата и гроздето.

През 1936 и 1937 г. Пампоров отново е в Полша, където изнася много сказки и основава кръжок на Всемирното бяло братство. В гр. Познан участва в Първия конгрес по окултизъм, организиран от Дружеството на приятелите на духовните науки. Той е поканен да изнесе лекции за ролята и мисията на славянството в света, за мястото на България в световната култура и за същността на философията на Бялото братство и неговия идеолог П. Дънов. Тези лекции са преведени на полски език и днес се намират в архива му. От тях е видно, че Пампоров проявява интерес към група полски мислители (Аугуст Чешковски, Анджей Товянски, Адам Мицкевич, Юлиуш Словацки, Зигмунт Крашински и др.), които са обединени от идеята за особената мисия на полския народ и славянството за обновление на света и промяна към добро. Пампоров е убеден, че бъдещето принадлежи на славянството и че именно то може да даде много повече на човечеството. На 28 септември 1936 г. П. Пампоров е определен за референт на българската секция към Дружеството на младите славяни във Варшава. През 1959 г. за последен път посещава Полша за участие в XLIV юбилеен световен конгрес на есперантистите във Варшава по случай стогодишнината от рождението на д-р Заменхоф. В периода 1931–1978 г. П. Пампоров поддържа кореспонденция с полските си приятели, която е посветена на три основни теми: есперанто; философията на Дънов; любовна тематика. Най-активните му кореспонденти са Еугениуш Яшкевич (първият преводач на Дънов на полски), Юзеф Хобот (издател), студентът по фармация Карол, Юзеф Гужик (сладкар, който финансира

14 ДА – Смолян, Ф. 698.

почти всички пътувания на Пампоров в Полша), Хелена Лопуска, Мария Конечина, Анелка Вашико, Ванда Бачинска, Валентина Хорашкевич и Халина Смоларска[15].

Внимание като изворова база за лингвистични изследвания заслужават и архивните фондове на доц. Стайко Кабасанов (1906–1977)[16], д-р Анастас Саламбашев (1911–1981)[17], Стефан Калайджиев (1911–1990)[18] и Тодор Стрункевски (1900–1976)[19]. В тези фондове се съдържат изключително ценни материали, свързани с творческата и научната им дейност – чернови и варианти на различни диалектоложки и лексикографски изследвания за населени места в Родопите; събирани пословици, поговорки, песни и пр.; кореспонденция и снимки. Именно тези материали свидетелстват за творческата и научната лаборатория на изследователите лингвисти и биха могли да послужат като ценна изворова база не само за реконструиране на биографиите им, но и за специализирани диалектоложки, социолингвистични и лексикографски изследвания.

Учрежеденски архивни фондове в ДА – Смолян

Първите регистрирани учрежденски фондове в ДА – Смолян са тези на *Погранична училищна инспекция*, Пашмакли (за периода преди 1944 г.), а от новия период – *Околийско агрономство*, Девин. Учрежденските фондове, включително и тези от бившия окръжен партиен архив, в ДА – Смолян са 2 423 бр.[20] Тези документи, съдържат разнообразни сведения за административно-териториалното устройство, социално-икономическото, обществено-попитическото и културно-просветното развитие на Родопския регион. Анализът на комплектуваното документално богатство по райони показва, че от Девинския район най-пълно в документите е отразено развитието на трудово-горските кооперации в Смолянско. От Златоградския район интерес представляват архивните свидетелства, свързани с тютюнопроизводството и просветното дело. Документите, отнасящи се за Маданския и Рудоземския край, свидтелстват за първите геоложки проучвания, минното дело и изграждането на Родопския минен басейн. От Чепеларско-Лъкинския район са запазени ценни материали за кооперативното движение и горовладелските коопрерации. Като цяло

15 Спасова 2004: 181–196.
16 ДА – Смолян, Ф. 1272; Пенджекова – Карамфилова 2001: 61–63.
17 Пак там, Ф. 907.
18 Пак там, Ф. 936.
19 Пак там, Ф. 971.
20 Начева 2013: 10–11.

учрежденските фондове представят институционализираната история на Средните Родопи в относително пълния ѝ облик от различни по вид и характер учреждения.

* * *

Предвид глобалните трансформации, свързани с дигитализацията на традиционните ресурси на архивите, ДА – Смолян е един от българските архиви, които са въвели изцяло в електронен формат своите справочници от вида пътеводители и описи, и са дигитализирали определените приоритетно за тази цел документи. Това позволява на заинтересуваните потребители на ретроспективна информация бързо и лесно да правят своите справки и да намират интересуващите ги документи[21]. По този начин е възможно по-пълноценното използване на документалните ресурси на Смолянския архив не само за тясно научни цели, но и за интересите на гражданите и обществото като цяло.

Библиография

ДА – Смолян, Ф. 415К.
ДА – Смолян, Ф. 428К.
ДА – Смолян, Ф. 444К.
ДА – Смолян, Ф. 907.
ДА – Смолян, Ф. 936.
ДА – Смолян, Ф. 971.
ДА – Смолян, Ф. 698.
ДА – Смолян, Ф. 1272.
Информационна система на държавните архиви (ИСДА) –
<http://212.122.187.196:84/PublicInfo.aspx> (достъп: 07.09.2016)
Любенова 2003: Любенова, Л.; Спасов, Л.; Пенджекова, Р.; Карамфилова, П. [съст.]. *Екзарх Стефан I Български. Документален сборник.* София, 2003.
Начева 2013: Начева, З. *50 години Държавен архив – Смолян*. Смолян, 2013.
Нейкова 2007: Нейкова, А. *Архиви и общество.* София, 2007.
Нейкова – Пенджекова-Христева 2014: Нейкова, А.; Пенджекова-Христева, Р. *Архивите във виртуалното пространство*. София, 2014.
Пенджекова – Карамфилова 2001: Пенджекова, Р.; Карамфилова, П. Преглед на архивния фонд на Стайко Кабасанов, съхраняван в ДА – Смолян. В: *Сборник доклади от научна*

21 Вж. Информационна система на държавните архиви (ИСДА).

конференция "Обучението по български език в началото на XXI век", 7–8 юни 2001 г., Смолян, 2001, 61–63.

Пенджекова-Христева 2014: Пенджекова-Христева, Р. Пътят на една книга от библиотеката на Наполеон Бонапарт до Смолянския архив. В: *Европа между революции и реформи*. В. Търново, 2014, 275–284.

Пенджекова-Христева 2015: Пенджекова-Христева, Р. *Непознатият екзарх Стефан (Идейни аспекти и биоархивни измерения)*. Смолян, 2015.

Спасова 2004: Спасова, Й. Полша в неговия живот. В: *Пътят към светлината. Документален очерк за Петър Георгиев Пампоров – учител, есперантист, последовател на Петър Дънов. Ръкописи и документи от личния му архив, спомени за него.* Смолян, 2004, 181–196.